

POLAZNIK, POLAŽENIK: PRVI BOŽIĆNI GOST ČESTITAR

BRANKO ĐAKOVIĆ

Odsjek za etnologiju, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
e-mail: branko.dakovic@ffzg.hr

UDK: 398.332.41/.42

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 3.11.2002.
Prihvaćeno: 17.12.2002.

U ciklusu tradicijskih božićnih i novogodišnjih običaja istaknuto mjesto zauzima i jedan ophod bogat raznolikim obredima i sadržajima. Prvi, najčešće božićni gost-

-posjetitelj nekoj obitelji, pojavljuje se kao čestitar. U pravilu je to muškarac, ponekad i izabran zbog nekih fizičkih ili drugih karakterističnih svojstava, a ponekad i "slučajni" gost. Starost i rasprostranjenje ovoga običaja zanimljivi su i s analitičkog aspekta i zbog njegova magijskog značaja. Iako danas već dosta rijedak ili reduciran i prilagođen novim društvenim i kulturološkim "okruženjima", ipak ostaje jednim od značajnih i prepoznatljivih segmenata božićno-novogodišnjeg ciklusa.

Ključne riječi: polaznik/Božić/običaji

Poznata je činjenica da podatke o "narodnim" običajima obilježavanja i svetkovanja nekih datuma ili određenih vremenskih razdoblja u ciklusu ukupnih godišnjih običaja nalazimo u opisima ili tek fragmentarnim bilješkama različitih autora i prije nego li su postali predmetom stručnih i znanstvenih etnografskih (etnoloških) i folklorističkih istraživanja.

U kolopletu jesensko-zimskih običaja, u kojima najistaknutije mjesto zauzimaju oni u tzv. božićnom ciklusu, *običaj polaznika*, prvog posjetitelja — gosa čestitara (najčešće prvoga dana Božića) privukao je pozornost Jurja Muliha, isusovačkog pisca iz prve polovice 18. stoljeća, koji je zapisao "... žensku glavu na Božić k hiži ne puste, a drugde mušku glavu hote imati, ali se mora opiti, akoprem je i malo dete, z žganem vinom nalejano, ar se drugoč pri pčelah roja niti sreće, ne bi mogli ufati. O peklenska vera!..."¹

¹ Prema navodu M. Gavazzija (1988:166, 176). Tako i V. Čajkanović u radu "Tri božićna običaja" (prvobitno objavljen u *Srpskom književnom glasniku* XXXI, 1932., a potom i u knjizi *Mit i religija u Srba*, Beograd, 1973) navodi: "U jednom latinskom rukopisu XV veka, koji se čuva (ili je ranije bio čuvan u petrogradskoj publicnoj biblioteci - spomenuta su (svejedno kojim povodom), pored nekoliko drugih zanimljivih detalja iz poljskog i opšteslavenskog paganizma, i tri poljska božićna običaja... Taj kratki odlomak u srpskom jeziku glasi ovako: 'Neki (Poljaci) na dan Gospodnjeg rođenja ili uoči toga dana 1) ne daju nikome vatre na zajam; 2) izvesne ličnosti za koje misle da su srećne pozivaju, rano ujutru, u svoje kuće, da bi njima donosile sreću; podcrtao B. Đ.; 3) neki opet zovu vuke na gozbu...'"

Intezivnijim, sustavnim i planskim prikupljanjem etnografske graĀe u drugoj polovici XIX. i prvoj plovici XX. st. dolazi se do obilja podataka o navedenome obiĀaju. Neki domaiĀi, ali i strani autori, pokušavaju poĀi dalje od deskripcije te na tragu analiza primjerenih vlastitom stuĀno-znanstvenom habitusu, kao i opredjeljenju za neki od etnoloških pristupa (škola, pravaca), nastoje utvrditi njegovo raširenje, starinu, znaĀaj...²

Opisi, s manje ili više detalja, analize i sistematizacije, nedvojbeno ukazuju na vrlo bogat spektar razliĀitih tradicija i obreda koji Āine njegovu strukturu.

Kao jedan od primjera da se "Āesto po više badnjaĀko — boæiĀnih tradicija slaæe u neku cjelinu, poveæe u jedan niz " Gavazzi navodi 'polazniĀki' obiĀaj iz Hrvatskog zagorja (oko Bednje). U opisu obiĀaja,³ u kome on (kao i u unošenju i rasipanju slame na Badnju veĀer) kad mati ili otac oponašaju glasove domaiĀih æivotinja, a najĀešĀe se ponašaju kao kvoĀka, a djeca pijuĀu kao piliĀi ili naĀine leæaj na slami, kao gnijezdo — "da perad dobro sjedi na jajima" vidi, izmeĀu ostaloga (kao i u nekim drugim obiĀajima) "sasvim jasan smisao tzv. simpatičke magije". Nešto više prostora, sa sporadiĀno odabranim primjerima iz razliĀitih krajeva, u kojima donosi opširnije podatke o obiĀaju i *polazniku*, kao osobi koja je "*obvezni gost* na BoæiĀ, ako i nije Ālan uæe ni šire rodbine" naglašava da su obredi u vezi s tim obiĀajem "vaæni za tumaĀenje bitnosti i funkcije polaznika ... i za pitanje starine i podrijetla ovoga obiĀaja" (Gavazzi 1988:166-168, 173-177).⁴

Na juænoslavenskim podruĀjima obiĀaj prvog posjetitelja biljeæi se na neke svetaĀke dane veĀ od kraja studenoga: na Sv. Andriju (30.XI.), zatim na Sv. Barbaru, Sv.

² ObiĀaj prvog posjetitelja, Āestirara spominje i V. KaradæiĀ u svome *RjeĀniku*, a pod natuknicama: *polaznik* i *ocelj* (Slovník nauĀný, díl patý i díl šestý, V Praze, 1866,1867; o *ocelju*: '*s oceljem chodit--mit dem Stahl gehen*' i Schneeweis u svojoj raspravi), kao i pod natuknicama: *boæiĀna kokoš*, Sv. *Ignjat*, *polazænik* (*Srpski mitološki reĀnik*, Beograd, 1970). Brojni su opisi u veĀini etnoloških stuĀnih i znanstvenih publikacija.

Posebno moæemo izdvojiti ĀajkanoviĀa, neke njegove osvrt e i tumaĀenja u više radova (uglavnom u kontekstu kulta predaka, dolaska boæanstva - teofanije, ili deificiranog pretka; a sliĀno i M. Kus-Nikolajev), zatim Schneeweisa (uglavnom pregled za juæne Slavene), Bogatyrijeva (s podacima za Maðare, zapadne i istoĀne Slavene i kritika ĀajkanoviĀevih postavki), Gavazzija, Kulišića (analize na tragu ĀajkanoviĀevih istraæivanja i zakljuĀaka), Kureta (pregled za podruĀje Slovenije, s izvorištem u sjeveroistoĀnim djelovima, naglaskom na Sv. Luciju i Štefanje i sumnjivim razgraniĀenjem od ophoda koledara).

³ "Tamo se na badnje veĀe, kad su veĀ sobe okiĀene bršljanom, borovim granĀicama i jabukama, sastane cijelo selo (u nekim mjestima), pa idu od kuĀe do kuĀe pjevajuĀi boæiĀne popijevke i noseĀi slamu. Kada uĀu u kuĀu, hodaju po njoj tri puta u krugu, a tada onaj, koji nosi slamu (obiĀno najjaĀi i najzdraviji u cijelom selu), sjedne na slamu u sredini sobe, domaiĀica mu pruæi košaricu kukuruza, koji on razbacuje po sobi govoreĀi: "To neka bude konjima, volovima, kravama, teliĀima, kokošima, patkama i ptiĀicama, koje svojom pjesmom slave Boga! Nato mu netko pruæi hljeb, koji tri puta zagriæe, i Āuturu vina, iz koje tri puta guĀne. Āutura ide redom, dok se ne isprazni. Tada odu dalje. Kad odu, napuni domaiĀica najprije ærvanj kukuruzom, razbac a slamu po sobi, a na stol metne osim slame i kukuruza još pšeniĀnih posija, dva kljuĀa i tri rukoveti sijena. To Āe sluæiti kao lijek. Hljeb, što ga je zagrizao onaj, koji je donio boæiĀnu slamu, Āuva se do Nove godine" (Gavazzi 1988:167-168).

⁴ No, iako je oĀito osjetio kako bi navedeni obiĀaj mogao biti kompleksnija etnološka tema, nije se upuštao u detaljnije analize. Moæda upravo zbog Āinjenice da je metodološki bio više usmjeren "za pitanje podrijetla i starine" Āime se ovdje nije bavio, a kako piše "vaænije je i kao zaseban obiĀaj mnogo znaĀajnije za naše boæiĀne obiĀaje darivanje *darova* mimo ovoga obligatnog nadarivanja 'polaznika'".

Nikolu, Sv. Luciju, Sv. Ignjata, Badnji dan ili večer, prvi dan Božića (ponegdje i drugi i treći) — zavisno od kalendara (julijanskog ili gregorijanskog), te na Novu godinu.

Npr. u istočnoj Srbiji, "U srezu Boljevačkom je običaj da tri put preko godine ulazi u kuću polažajnik. Prvi put ulazi na Sv. Nikolu, drugi put na Sv. Ignjata i treći put na Božić" (Grbić 1909:76).⁵

Od brojnih opisa teško je odabrati onaj, koji bi optimalno zadovoljio većinu kriterija jer je riječ o jednom od običaja (što u etnološkim istraživanjima i nije tako rijetko, dapače) koji je svojom strukturiranošću gotovo paradigmatički primjer sinkretizma. Na neki način mi se čini da je stoga u izvjesnom smislu reprezentativan i referentan, i zbog zemljopisnog smještaja i zbog sadržaja, onaj koji se odnosi na stanovništvo Gruže.⁶

"Prvi posetilac kuće na Božić naziva se 'polažaonik', 'polažajnik', a u selima pod Kotlenikom nazivaju ga još i 'radovanom'. Po kazivanju starijih ljudi polaznik se nije birao, već ko prvi na Božić uđe u kuću, taj je polaznik. Ako je polaznik dobre sreće ('batlija') za kuću, onda se poziva da polazi, inače se ne poziva, nego se očekuje drugi polaznik. Ali je bilo slučajeva da niko ne polazi kuću na Božić, pa se ostane bez polaznika. Jedne godine naiđe treći dan Božića neki starac iz Deževice, u Bosni, na kuću Todora Tucakovića u Čestinu. Domaćin se osobito obradovao ovakvom 'polažaoniku', jer je njega 'namerio' (uputio) Bog, da ga polazi. Starca su počastili i darivali kao što se daruje svaki polaznik.

Jedno vreme, pre tridesetak godina, išli su Cigani od kuće do kuće da polaze. I oni su se primali za polaznika. Ali su se Cigani opijali i pravili nered. Zato se danas bira polaznik. Najčešće se uzima zdravo dete iz susedstva ili iz srodstva. Ali svaki neće da bude polaznik, iako se tome deca raduju. Jer, ako se u toku godine dogodi polaženoj kući kakva šteta ili smrtni slučaj, onda se u narodu veruje, da polaznik nije bio srećan. Mnoge porodice drže srećnog polaznika po više godina, upravo dotle, dok polaznik postane čovek i sam se odrekne polaženja, jer je to za decu.

⁵ Ritualno ponašanje *polaznika* i domaćina (domaćice) u kući koju *polazi* (*pohodi*) u pravilu je prigodni pučki igrokaz bez obzira na to događa li se na Sv. Andriju (ponegdje u Sloveniji), Sv. Barbaru i Badnjak (Retkovci u Slavoniji), Sv. Luciju (kod bačkih Bunjevaca), Badnjak (Otok i Tomašinci u Slavoniji), u većini regija i sela na prvi dan Božića, na drugi dan Božića (na Štefanje u Hrvatskom zagorju) i Žumberku, Novu godinu (Samobor). Ovo su samo ilustracije radi odabrani primjeri, komparativno istraživanje podataka iz literature, Upitnica Etnološkog atlasa i drugih izvora tek bi kartografiranjem moglo dati cjelovitiju "sliku". Naravno, i to bi bila tek jedna od analitičkih karata. Izrada i drugih karata, na osnovi drugih kriterija (npr. nazivi, spol i dob posjetitelja, raščlamba postupaka i radnji, uvođenje neke životinje ili sama životinja u ulogu polaznika itd.) znatno bi pridonijela potpunijem razumijevanju cjelovitog običaja, počev od prostomog raširenja uočenih pojava.

⁶ To je područje u južnoj Šumadiji, s obiju strana rijeke Gruže, lijeve pritoke Zapadne Morave, s većinom naselja osnovanih u prvoj polovici 18. stoljeća. Uz starosjedilačko stanovništvo (uvjetno rečeno zbog čestih migracija uzrokovanih svakovrsnim razlozima i motivima) znatan je broj doseljenika iz južne i jugozapadne Srbije (pa i onih u inverznim i reverzibilnim preseljavanjima iz sjevernijih područja), iz Crne Gore, Hercegovine i Bosne.

Polaznik ne jede i ne pije pre nego Őto polazi. On ide da polazi kuĀu u osvitku dana. Pred kuĀom, koju polazi, uzme jedan od tri ĀarkaĀa, koji stoje pred ulazom, stupi desnom nogom u kuĀu i pozdravi: 'Hristos se rodi i sreĀa vi BoŹiĀ!'. Desnom nogom stupa u kuĀu da bude napretka u kuĀi koju polazi. DomaĀica ga posipa Źitom i varivom iz sita i pozdravlja: 'Vaistinu se rodi, neka si nam sreĀan, Źiv i zdrav!'. Polaznik preĀe ĀarkaĀom po vatri, udara u raspaljene badnjake da otskaĀu varnice i blagosilja: 'Koliko varnica, toliko ovaca, novaca, Āeljadi, govedi, jagnjadi, krmaka, trmaka!' itd. Kad zavrŹi sa pretanjem po vatri, pomeri badnjake malo unapred, radi napretka u kuĀi, pa stavi ĀarkaĀ na vatru, a iz dŹepa izvadi metalnu paru i baci na ognjiŹte. DomaĀica ga ogrne pokrivaĀem (obiĀno belim vunenim guberom) po glavi i leđima, pa ga posadi na tronoŹnu stolicu da sedne pored ognjiŹta. U trenutku kada polaznik treba da sedne, domaĀica istrgne stolicu i on padne na zemlju. To se Āini, da uginu ptice grabljivice, a neki kazuju, da se padanjem polaznika na zemlju 'zakiva sreĀa u kuĀi'. Polaznik se ogrĀe pokrivaĀem, da se hvata debeo skorup na mleku u razlivenim karlicama. Polazniku se izuje desna noga, pa se opanak sa kaiŹima okaĀi o kuĀnu gredu ili se baci na tavan, da konoplje budu dobre i visoke koliko i njegovi kaiŹi na obuĀi...

U GruŹi i vo moŹe da polazi kuĀu. MestimiĀno prvo polazi vo, pa onda polaznik. Neke porodice u Kikojevcu imaju za polaznika samo vola. Za polaznika se uzima vo deŹnjak. Njemu se nataknje buŹan kolaĀ na rog i umami se u kuĀu. KolaĀ sa roga se skine i prelomi na tri dela. Jedan deo kolaĀa se da volu polazniku da ga pojede, drugi deo se da njegovu parnjaku, a treĀi se stavi u Źito. Osobito se pazi da li Āe vo stupiti u kuĀu desnom nogom. U tom sluĀaju biĀe napretka u kuĀi.

Posle polaŹenja polaznik kolje petla na pragu kuĀe u kojoj je ognjiŹte. On uhvati petla u zavesku konopca u kome je doneta boŹiĀna slama. Tu on namami i nahrani svu domaĀu pileŹ." (PetroviĀ 1948:228-230).⁷

⁷ Navodi da u veĀini sela "Āeljad niŹta ne pije niti jede pre posete polaznika", a ponegdje "kad polaznik zavrŹi svoje obrede, tada se prvo omrsi peĀenicom Źensko dete, da se raĀa Źenska stoka". Uz to navodi: "Pre svih boŹiĀnih obreda polazi se ona voda koja se uzima za domaĀe potrebe. ObiĀno devojka polazi vodu. Ona ponese u desnu rukavicu Źita i variva, s kojom poprka vodu izgovori: 'Dobro jutro, hladna vodo, i Āestit BoŹiĀ!' Ona zahvati vodu u sud a usput odlomi drenov ili vrbov prut sa pupoljcima i ponese kuĀi. Na BoŹiĀ prva doneta voda naziva se 'jakovna', Źto treba da znaĀi jaku vodu tj. ona koja ima neku viŹu snagu. S njome se umivaju kod kuĀe, piju je 'naŹtinu' (pre nego Źto se jede) i od nje se zamesi Āesnica... Polaznika vode preĀe po vatri sa vrbovim prutom, a domaĀica ga pita: 'Źta to radiŹ?' Polaznik odgovara: 'PoŹarujem nokte lisici i krtici, vrapcu i kopcu, svraki i Āavki, orlu i vuku'. "PolaŹenje" vode u boŹiĀno-novogodiŹnjem ciklusu obiĀaja poznato je i kod drugih slavenskih (zapadnih i istoĀnih) naroda, a dobar je primjer (jedan od mnogih) i u nas: "Na Novu godinu, rano ujutro, prije Sunca, djevojka ide po vodu na bunar. U *Źkafu* nosi dva komada boŹiĀnice, koju je *planinka* naĀela, zatim ponese neŹto sitnoga novca. Pristupa bunaru i pozdravlja vodu: 'Hvaljen Isus, slavna sveta vodo!' Vodu daruje kruhom i novcem govoreĀi: 'Ja tebe darujem kruhom i novcem, a ti meni daj zdravlje i veselje'" (HeĀimoviĀ-Seselja 1985:187).

U Gornjoj GruŹi, a ponekad i u Donjoj, polazi se i voĀnjak. Polaznik ponese rukavicu Źita i variva, a o rame sekiru. Źitom i varivom poprka voĀku, pa zamahne sekicom da je poseĀe. Tada pratilac polaznika upita: 'Źta to radiŹ?'. Polaznik odgovori: 'OĀu da poseĀem ovu voĀku, jer neĀe da rodi!' a pratilac nastavlja: 'Ostavi je, ove godine Āe roditi!'. Iako na izvjestan naĀin kompatibilne s obiĀajem polaznika ove teme (kao i joŹ neke: rituali oko badnjaka, boŹiĀna slama, obredna jela, obredi na gumnu i sl.), ipak su zasebne

Cijela skala naziva za prvog posjetitelja u južnoslavenskih, a i većine drugih slavenskih naroda (pa i Mađara) iako pruža neke mogućnosti analize, tek uvrštavanjem drugih elemenata omogućava ozbiljnije interpretacije. Naime, polazeći od najčešćih i najraširenijih naziva:⁸

- a) **polaznik, polaženik** u brojnim inačicama (*polažaonik, polažar, polažajnik, polažič, polazivač, polažaj uz pohodnik i obhodnik* itd.);
- b) **poležaj, položnik** (*poležar, poležak, polježar, polježnik, položajnik, položajac*), ali i nekih rjeđih kao što su
- c) **čestitar, voščilec, gost, prvi gost, nazivač, nazvješćant, badnjačar, božjak, radovan, veseljak** mogu se okvirno razmatrati ove tri skupine naziva, odnosno pokušati im odrediti zajednički imenitelj, konkretnije smisao.

Tumačenja vezana uz prvu skupinu idu u smjeru promatranja prvog posjetitelja kao osobe koja, dakako, ritualno *polazi* (pohodi, pohađati, obhodi), u neko određeno vrijeme određenu kuću, a neka se (b) dovode u vezu s glagolima *položiti, poležati* (korijenski srodnima s *polog, ležati* — prema ponašanju posjetitelja koji sjeda, prema objašnjenju za boljitak peradi.⁹

Treća skupina naziva, iako toliko šarolika, po značenju je zapravo vrlo bliska nazivima iz prve skupine jer još određenije definira ulogu prvog posjetitelja kao *prvog gosta, čestitara*, iako se iz nekih primjera može vidjeti da je njegov dolazak nepoželjan jer ne mora uvijek biti srećonosan posjetitelj.

Ovakvo bivalentno poimanje uloge *polaznika*, iako je on u pravilu poželjan, očituje se u primjerima kad se izbjegava žena, ili se potpuno isključuje kao polaznik. "Žensko ne smije biti *polaznik*" (Hećimović-Seselja 1985:183, bilj. 7). No ima primjera da i ženska osoba može biti polaznik (tada će te godine biti "napredna ženska strana").¹⁰

cjeline, što ne znači da bi daljnja istraživanja i u tome smjeru ne bi pomogla osvjetljavanju problema polaznika (Petrović 1948:228).

⁸ Kod Poljaka *podlaznik* (do ktorej chodzi z powinszowaniem Nowego Roku, podlasy - zwyczaj chozdenia po domach w Boze Narodzenie i Nowy Rok i rzucania na mieszkancow owsem...). Kod Slovaka polaznik (na Sv. Tomu, Sv. Luciju, Badnju noć - *polazuje se, chodi polaznik*). Kod Ukrajinaca *polaznik* (na područjima Galicije, Prikarpatkim oblastima), a čini se i *gratulant* (Čičerov 1957:70). Kod Mađara *palazulas, polozolos*. U nekima od istraživanih sela *polaznikom* može biti i neka životinja (krava, vol, ovca, konj) kao i u južnoslavenskih naroda, ali se tako naziva i jelka, jelove ili smrekove grane (za što nema potvrda na južnoslavenskim prostorima), pa i božićni obredni hljeb (sporadično i u južnih Slavena).

⁹ Gavazzi, Schneeweis, Bogatyrvov, Zelenin. Npr. "Daj Ivek, trde se sedi. Jej i pij, da budu čučeki rade jeli. Da bu bolja sreća, da buju kvočke sede" (Rajković 1973:210).

¹⁰ "Na Sv. Barbaru u svaku kuću dolazi kogod iz komšiluka već ranim jutrom, da bude toj kući položaj. Čim položaj unijde u sobu, sedne brže bolje na zemlju kod peći i kaže: 'Faljen Isus! Čestitam vam sv. Barbaru! Rodilo vam se, telilo se, ždrebito se, prasilo se, jagnjilo se, macilo se i leglo se! Živi i zdravi bili!' Kad položaj sve vo izgovori, još sedi na mestu, a mora pazit, da ni jedne reči ne ispusti. Svi ukućani sad njemu odgovoru: 'Živ i zdrav i ti bio!' Uto gazda donese pomanju kobasicu, s kojom zakiti kapu položaju, a žene ga posiplju s kukuruzim i daruju mu suvi kalotaka i šljiva, jabuka i oraja. Položaj se zafali i žuri se dalje u drugu kuću, da ga koi drugi položaj ne preteče, jerbot e onda izgubijo pravo bit položaj. Koi položaj prvi dojde u kuću, ti bude kod te kuće na prvi dan Božića na ručku i čitavoj časti. Zato se položaji otimlju, ko će prvi uranit i bit položaj,

Nevoljko se prihvaća i starija muška osoba. Smatra se da takvi polaznici ne donose sreću kući koju *polaze*, nego upravo suprotno — nesreću. Poželjno je da to bude dječak ili mlađa muška osoba. U nekim krajevima (i u zapadnih i istočnih Slavena) dobro je da to bude Ciganin, a ponegdje u Ukrajini i — Židov.

Polaznik može biti netko od rodbine (u toj ulozi ponekad se pojavljuje zet, sam domaćin ili domaćica), pastir ili sluga, posebno odabrana osoba ili prvi slučajni posjetitelj. Neke osobe se poziva zato što se "zna da su sretne".

Ponegdje ritual počinje prije ulaska (iako dogovorenoga) polaznika u kuću tako što se domaćica (češće) ili domaćin i polaznik uzajmano skrivaju i nadmudruju tko će od njih prvi biti zasipan šakom žitarica (pšenice, kukuruza, zobi), a potom se odvijaju različite radnje za vrijeme boravka u kući.

Polaznik ulazi u kuću noseći, pored žita, u ruci hrastovu ili šljivovu grančicu, eventualno metalni (srebrni) novčić i sl.

Globalno, obred(i) u kući ne odstupaju značajnije od navedenih primjera. Tako u Ivčević Kosi, selu u Lici: "Ulazeći u kuću, *polaznik*, lijepo obučen, pozdravlja 'Hvaljen Isus i Marija, na zdravlje vam došo Božić i božićni blagdani, da bi mnoge u zdravlju i veselju dočekali. Neka vam je sritno Novo lito, rodilo vam svako žito, neka je u kući više smija, manje grija'. Ukućani mu ozdravljaju: 'I tebi neka Bog da sriću, zdravlje i veselje'. *Polaznik* mirno sjede za stol, na nešto meko, pa će kokoši dobro nesti jaja, na njima sjediti i piliće leći. *Planinka polaznika* časti pečenkom, pogačom, kolačima. Na polasku mu daruje jabuku, pospe ga ječmom, zapravo ječam pospe po njemu i za njim. Bilo je godina da je *pivac* (pijetao) bio polaznik. Rano ujutro na sam Božić momci bi uzeli *pivca* iz kokošinjca, bacili ga preko kuće u pravcu kamo sunce ide, uhvatili ga i donijeli u kuću. Muškarac koji nosi *pivca* čestita ukućanima i želi da bi im sve pivalo kao pivac. Muškarac sjeda za stol i *pivca* drži na krilu. Pivac je nahranjen kruhom i napojen vinom i rakijom, pa neprestano kukuriče i veseo je. Na odlasku *planinka* je *pivca* posula ječmom i ječam bacila za njim" (Hećimović-Seselja 1985:183).

Ili "Kad položajnik dođe u kuću, domaćica ga posipa žitom, i prvo mu da da čarne vatru, i on čarajući blagosilja: 'Koliko varnica toliko ovaca, novaca, toliko da se pati dečice, jarića, pilića, telaca, ždrebića, surih svinja i crnih koza!' Kad to izgovori, položajnik podigne u vis grančicu od rodne šljive, što ju je sa sobom doneo i kaže: 'Ovolika da poraste pšenica, ječam, konoplja i sav ostali beričet!' pa grančicu zabode u verige... U nekim selima zovu polažajnika na Badnji-dan te ih polazi, a ne na Božić. Kad polažajnik izvrši čaranje, nameste mu jastuk na sred kuće i on sedne i prekrsti noge. Domaćica ga opaše povesmom i on tako opasan malo posedi, da bi kvočke bolje ležale na jajima... Kad polažajnik pođe daruju ga povesmom, kojim je bio opasan, pored toga dadu mu čarape ili rukavice, ili dva tri groša para" (Grbić 1909:90).

navlastito u bogatiji kuća. Položaj more bit muško i žensko, no svet ne voli da bude žensko jerbot će onda čitave dojučice godine u toj kući sekere kvarit" (Filakovac 1914:158).

Ili, polazniku "daju sačuvanu glamnju od badnjaka. Polaznik udara zapaljenim badnjakom po vatri i govori. 'Toliko sinova i ćeri i snaha, koliko varnica itd.' pa dariva badnjak novcem. Polaznika ogrne domaćin ćebetom, gunjem ili ćim drugim i onda ga vode u sobu za trpezu. U mješovitim selima idu i muslimani kao polaznici u pravoslavne kuće" (Filipović 1949:126).¹¹

Već je spominjan obićaj da se u ulozi *polaznika* pojavljuje i neka životinja (svinja, vol (krava), ovca (ovan), koza, pijetao (kokoš). U nekim dijelovima istoćne Srbije "Ignjatov dan zvali su *kokošinji Božić*... Inaće u ovoj oblasti na sv. Ignjata svaku kuću obilazi *kokošinji položajnik*, ćije ime, a zatim i neki obićaji pokazuju da on u stvari zamjenjuje kokoš, kao prvobitnog životinjskog polaženika" (Kulišić 1970:84).¹²

Ovakvi primjeri, u kojima se kao polaženik pojavljuje životinja, naveli su ne samo Čajkanovića nego i Kulišića da u njemu vidi neke sličnosti sa žrtvovanjem totemske životinje ili sakramentalnom božićnom žrtvom. Pogotovu se to odnosi na neke ritualne radnje s ljudskim polaznikom i obrede s božićnom svinjskom pećenkom (*pećenica*, *zaoblica*, *veselica*), postupanja koja oponašaju kokoš, uvođenjem vola u kuću — a svaka od ovih životinja, po njegovu je mišljenju primarno predstavljala žitnog demona.

Za neka područja Austrije, pogotovu u sjevernom i istoćnom Tirolu, opisan je obićaj "božićnog gosta", toćnije željenoga (*der erwünschte Weihnachtsgast*) i neželjenoga, prijetećeg (*der bedrohliche Weihnachtsgast*). Opće je vjerovanje bilo da je dobro pozvati nekog siromašnoga i pokloniti mu neki odjevni predmet jer nedarežljivost može izazvati glad i nesreću u narednoj godini. Božićni gost je smatran božjim

¹¹ Filipović za srednju Bosnu (1949:129, 130) navodi i obićaj "polaznika", "položaja" i kod katolićkog stanovništva. Polaznika posipaju žitom iz sita u koje su usaćene i ukršćene tri svijeće. Žito se poslije, pomiješano sa solju daje stoci. Vjeruju da će "u toku godine sav priplod biti muški, ako je položaj muškarac, a ženski ako je bio žensko... I muslimani imaju dosta obićaja i vjerovanja u vezi s Božićem koji zovu *Bozgun* i proslavljaju po starom kalendaru... Opšti je obićaj kod muslimana, sem u varoši Visokom, da gledaju na 'polaznika', ili 'pohodnika', prvo lice koje će im na Božić stupiti u kuću. Zadrže ga u kući, pospu žitom, počaste jelom i darivaju orasima, jajima, šljivama, kakvim komadom odjeće, peškirom...Vjeruju i oni da će priplod u toku godine biti onog pola od kog je polaznik. Ako u toj godini u kući bude u svemu dobro, onda zovu isto lice za polaznika i dogodine. Kod muslimana su djeca obićno polaznici".

A u prvoj knjizi *Srpskog etnografskog zbornika* između više navedenih primjera M. Đ. Milićević navodi i ovaj: "U Starom Vlahu, polaženik, kad dolazi naziva ovako:

- Pomozi Bog, i ćestit vam Božić!

- Bog ti pomogao i ćestiti Božić!

Tada on priće k vatri te veseljakom ćara da idu varnice i govori:

- Ovoliko muških glava; ovoliko volova, konja, ovaca, zdravlja, sreće, trmaka, krmaka, i svega roda i dobra! Iza toga seda, a ukućani glede da mu izmaknu stolicu. To vele da rade zbog pćela; posle ga ogromu guberom, kao i u Šumadiji, da takav bude skorup; izuju mu opanak s desne noge i obese za gredu, da tolika bude konoplja. Posle ga služe medenikom, a on baci kakvu paru na proćelje dara radi" (Milićević 1894:173).

¹² Životinjskog *polaženika* pokušao je (smatrajući polaženika općenito božanskim pretkom) Čajkanović objasniti kao reinkamiranog pretka, pritom tvrdeći da je "teriomorfni polaženik izvesno stariji od antropomorfna" (V. Čajkanović 1924:150-156).

poslanikom.¹³ Ali u salzburškim brdovitim krajevima neoĀekivana i neæželjena pojava sluĀajnog posjetitelja na imanju ili obiteljskom ruĀku 24.12. (*Das Bachltag*), kad se blaguje obredno jelo *Bachlkoch* — spravljeno od brašna s medom, maslacem i kimelom ili anisom), smatra se posebno lošim znakom, pa Āak i predskazanjem smrti nekoga od Ālanova obitelji u sljedeĀoj godini.

ObiĀaj "*first-fotting, first-fittin*" prije poznat širom Velike Britanije, a dobro se odræao i do sredine XX. st., manje u Welsu, a više u sjevernim dijelovima Engleske i u Škotskoj, u mnogim elementima podsjeĀa ili je srodan s dosad opisanim obiĀajem prvog posjetitelja — *polaznika*.

U osnovnim crtama obiĀaj se zasniva na vjerovanju da fiziĀke ili karakterne osobine prvog posjetitelja (*First foot; Lucky bird* — prvo stopalo, prva noga; sretna ptica) koji dolazi u kuĀu poslije nastupanja Nove godine utjeĀe na sudbinu kuĀe u narednih 12 mjeseci. Obiljeæja "sretnih" i "nesretnih" polaznika razliĀite su u razliĀitim regijama.

Polaznik dolazi što je moguĀe ranije iza ponoĀi noseĀi sa sobom darove koji simboliziraju obilje hrane, topline i zdravlja. To su najĀešĀe komad kruha, ugljena, sitnog novca, a ponekad i soli (koja i u drugim obiĀajima diljem svijeta ima neka magiĀna svojstva). Ponegdje donosi granĀicu boæikovine. U nekim krajevima je poæželjno da inicijali imena (prezimana) prvog posjetitelja sugeriraju sreĀu, zdravlje, radost, obilje i bogatstvo, a nepoæželjno ako ime (prezime) poĀinje slovima koja bi upuĀivala na brigu, nespokoj, æalost i sl.

Ako se moæe utjecati na izbor prvog posjetitelja, tomu se onda posveĀuje posebna pozornost. U pravilu to mora biti muškarac — mlad, zdrav, snaæan (razliĀito od kraja do kraja, Āak i odredene boje kose). Nije dobro da je takav muškarac hrom ili da ima ravna stopala ili neki drugi tjelesni nedostatak, sraštene obrve. æena je kao prvi Āestitar krajnje nepoæželjna, a loši su predznaci i pojava zeca, svinje, miša, maĀke, vrane.

Dobri su predznaci pojava "sretonosnih" æivotinja: psa, krave, konja, bijele jarebice.

Uglavnom ga se doĀekuje buĀno i s veseljem, ali ponegdje je doĀekivan u tišini i bez pozdrava, a tek pošto bi pošao do ognjišta (iznad koga je bila zadjenuta grana zimzelena ili imele) i na njega zaloæio komadiĀ ugljena koji je donio, otpoĀelo bi veselje.

U juænim predjelima Welsa sreĀu su donosili djeĀaci koji su nosili zimzelene granĀice i posude "novogodišnje vode" kojom su škopili kuĀu i ukuĀane.

Na BoæiĀ se nastojalo ne napuštati kuĀu prije nego je posjeti "lucky bird" koji je darovao nešto sitnog novca i potakao vatru. Poslije darivanja i Āestitanja obredno bi se jelo (kruh s goædicama, jeĀmeni i zobeni kolaĀi, sir), i ispijalo (Āesto neumjerene

¹³ Na sakrosanktna svojstva, boæanstva *in persona*, na gosta, putnika opĀenito, i prosjaka ili siromaha (*ubog, boæjak*, pa i *bogec*) posebno upozorava u više svojih studija V. ĀajkanoviĀ baveĀi se komparativnim istraæivanjem religija i vjerovanja (npr. Gostoprinstvo i teofanija, u: Studije iz religije i folkloru, *Srpski etnografski zbornik*, XXXI, æivot i obiĀaji narodni, 13, Beograd, 1924; Epifanija predaka, u: *Mit i religija u Srba*, Beograd, 1973).

količine) nekog alkoholnog pića — vina, piva, viskija. Ponegdje se u kuću donosi i manji snop žita, naručaj kukuruza ili (na Šetlandskim i Orknejskim otocima) sleđ (haringa), a poželjan je i boravak stoke u kući.

Čestitanja se izriču uglavnom stihovima kao:

"Želim vam blagoslovljen Božić
i sretnu Novu godinu.
I lisnicu punu novca,
Pun podrum piva..."

"Donosimo vam novu vodu s izvora čistog
Da štujemo Boga s Novom godinom;
Otvori ulazna vrata i pusti Novu godinu da uđe,
Otvori stražnja vrata i pusti staru godinu da ide..."

Iako je u Velikoj Britaniji običaj prvog polaznika (u seoskim domaćinstvima) gubio na intezitetu i važnosti u gradskim sredinama (npr. u Edinburgu), stvara se posebna atmosfera okupljanja na gradskim trgovima, a središnje mjesto postaje blizina crkve *Tron men*, gdje skupine mladića nestrpljivo očekuju ponoć te se uz opći metež, često i tučnjavu, uz klicanje, čestitanje i ispijanje zdravica žurno razilaze u svim smjerovima grada kako bi nekim obiteljima bili prvi čestitari.¹⁴

Samo raširenje običaja prvog posjetitelja, *polaznika* u različite dane-blagdane, a posebno u božićno-novogodišnjem razdoblju kod velikoga dijela slavenskih naroda, zatim kod nekih kavkaskih naroda (Huculi), kod Tadžika na Pamiru, u zapadnoj Europi, prema navodima, poznat od "Kine do Irske" (Raymond Deloy 1949), ali i njegova nedovoljna istraženost zahtijevaju i opravdavaju studiozniji analitički pristup.

Tim više što dosad poznate interpretacije ne daju posve uvjerljive, ili nude tek djelomične odgovore na mnoga pitanja. Potvrda nekih hipoteza komparativnom i historijskom analizom bogate i raznorodne građe, ma kako se činila dobro provedenom i logičnom, ipak se u najvećoj mjeri svodi na tumačenja najuočljivijih elemenata (ljudski ili životinjski polaznik, obredna jela, neke obredne i magične radnje) čega je rezultat teza o *polazniku* kao prežitku običaja neraskidivo vezanim uz kult predaka ili kultove vezane uz pojavljivanje nekoga od božanstava iz klasične starine.

Magijski značaj rituala s panjom badnjakom, važnošću ognjišta, inkarnacija, različite plodine (prije svega žitarice), prisutnost nekih životinja (stvarno ili

¹⁴ I u ovim ritualima nije jednostavno odijeliti običaj polaznika od ophodnje koledara. Posebno su iz toga proistekla javna, cjelovečernja novogodišnja okupljanja i čestitanja na gradskim trgovima, još iz prve polovice XX. st. u Škotskoj odobrena i kontrolirana od gradskih vlasti.

Teškoće u raščlambi bitnih elemenata običaja prvog posjetitelja, polaznika, čestitara, uz već poznatu šarolikost rituala i ukupnih postupaka, predstavlja i problem usklađenosti kalendara. U srednjem vijeku se, u pojedinim dijelovima Engleske i Škotske i u svih keltskih naroda, početkom Nove godine smatrao se 1.11. Od 1600. g. u Škotskoj, a od 1752. i u Engleza njezin početak je prenesen na 1. siječnja, a još se ponegdje u Škotskoj ceremonija dočeka odvija 12./13. siječnja.

pretpostavljeno), interferencije kulturnih elemenata iz tradicija i sadržaja agrarnoga i stočarskoga (solarnoga) kalendara te vjerovanja u vezi s njima, *interpretatio christiana* itd. nesumnjivo upućuju na to da je ovaj običaj konglomerat raznorodnih obreda, prenesenih i donesenih iz razliĀitih kulturnih sfera i svjetonazora. Sve to u znatnoj mjeri zamagljuje i skriva pravi identitet *polaznika*.¹⁵

Razumljivo je, da se, iako ne bez odreĀene sumnje i s izvjesnom "dozom" opreza mogu prihvatiti neka dosad ponuĀena objašnjenja ukupnog obiĀaja ili nekih njegovih segmenata. Tako npr. ono Bogatyrjeva da se rasprostranjenost ovoga obiĀaja podudara s rasprostranjenošću "južnoslavenskih dijalektalnih crta u SlovaĀkoj (u MaĀarskoj takoĀer i vjerojatno u još nekim podruĀjima od Tatri, Beskida do Karpata), ali je, po svemu sudeći, neutemeljena njegova tvrdnja da se taj običaj kao kompleks i po svom nazivu razvio negdje blizu Balkana.

Prihvatljive su i neke teze o manistiĀkom znaĀaju obiĀaja kao prazniku predaka, o zoomorfnim i antropomorfnim ishodištima, obiteljskim i rodovskim znaĀajkama.¹⁶ Isto tako mogao bi se istraŹivati i u kontekstu obreda prijelaza.

Dekomponiranjem cjelovitog obiĀaja, uklanjanjem sekundarnih i nataloŹenih obiljeŹja ili skupina obiljeŹja kroz duŹa ili kraĀa vremenska razdoblja, kao i analizom prostornog razmještaja, nazire se moguĀnost tumaĀenja *polaznika* kao osobe koja je predstavnik (uvjetno, liturg — bez vidljivih boŹanskih atributa) jednog ili viŹe boŹanstava iz nedovoljno jasnog indoeuropskog kulturnog i religijskog pretkršĀanskog *mileaua* (panteona).

LITERATURA I IZVORI

BANKS, MacIod (1939): *British Calendar, Customs Scotland*. Sv. II, London.

BOGATYRJOV, G. P. (1933/1934): "Polaznik" u juŹnyh slavjan, maĀjarov, slovakov, poljakov i ukraincev. U: *Lud Slovianski*, tom III, dzial B, Krakow, str. 107-114; 212-273.

¹⁵ Mjesto badnjaka i ognjiŹta u obiĀajima su i dalje intrigantne etnoloŹke teme. No u vezi s tim se nameće pitanje: u kojoj je mjeri nestajanje ognjiŹta u seoskim domaćinstvima utjecalo na redukciju obiĀaja *polaŹenja*, njegovo preoblikovanje pa i izmjeŹtanje u druge, Āak javne prostore i nije li pojava *dimnjaĀara* kao njegova nasljednika, novogodiŹnjeg Āestitara logiĀan slijed evolutivnog razvoja u najŹirem smislu. Svjedoci smo vremena u kome tu ulogu gube i dimnjaĀari i pitamo se tko će je sljedeći preuzeti? MoŹda, veĀ sada, ili uskoro komunalni radnici koji se veĀ pojavljuju kao Āestitari u zagrebaĀkim stanovima.

Ne treba zanemariti ni etimologiju narodnih naziva mjeseci, pogotovu *prosinac* (kao svjetlost, svjetao, vrijeme poĀetka "osvjetljujuĀih" dana, kao poĀetka novoga razdoblja - nove godine). Na to je upozorio ĀiĀerov (1957:69-73) pozivajući se na rasprave nekih ruskih autora.

¹⁶ Objašnjenja koja nudi Petar Kostić (KostiĀ 1963:75-77, 85) o raŹirenju Źene, domaćina, kuma, prijatelja ili roĀaka kao polaŹenika, te o razlikama u zastupljenosti vola ili ovce kao polaŹenika (polaznika) na istraŹivanim podruĀjima - korisna su i poticajna za daljnja istraŹivanja i mogu se uklopiti u Źiru etnoloŹku problematiku, ali nisu presudna za zaokruŹena razjaŹnjenja obiĀaja.

ČAJKANOVIĆ, Veselin (1924): Ljudski i životinjski polaženik. *Studije iz religije i folkloru*, Srpski etnografski zbornik 31, Život i običaji narodni, knj. 13, Beograd, str. 150-156.

ČAJKANOVIĆ, Veselin (1973): *Mit i religija u Srba*. Izabrane studije, Srpska književna zadruga, Beograd.

ČIČEROV, Vladimir Ivanovič (1957): *Zimnj perid ruskoga narodnogo zemljedelčeskogo kalendarja XVI-XIX vjekov*, Trudi instituta etnografii im. Mikluho-Maklaja, novaja serija, tom XL, Moskva.

FILAKOVAC, Ivan (1914): Godišnji običaji (Retkovci u Slavoniji). *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* XIX, Zagreb, str. 153-175.

FILIPOVIĆ, Milenko S. (1949): Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji. *Srpski etnografski zbornik* LXI, Život i običaji narodni, knj. 27, Beograd.

GAVAZZI, Milovan (1988): *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske - Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb.

GRBIĆ, Savatije M. (1909): Srpski narodni učitelji iz Sreza Boljevačkog. *Srpski etnografski zbornik* XIV, Običaji naroda srpskoga II, str. 1-382.

HEĆIMOVIĆ-SESELJA, Mara (1985): *Tradicijski život i kultura ličkoga sela Ivčević Kosa*. Mladen Seselja, Zagreb - Muzej Like, Gospić.

HOLE, Christiane (1944/1945): *English folklore*. London.

KOSTIĆ, Petar (1963): Razlike u novogodišnjim običajima u oblastima kosovsko-resavskog i mlađeg hercegovačkog govora. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 26, Beograd, str. 67-92.

KULIŠIĆ, Špiro (1965): O ulozi i značenju životinjskog i ljudskog polaženika. *Etnološki pregled* 6-7, Beograd, str. 49-58.

KULIŠIĆ, Špiro (1970): Životinjski polaženik i božićna žrtva. U: *Iz stare srpske religije: Novogodišnji običaji*, Srpska književna zadruga, Beograd, str: 83-114.

KULIŠIĆ, Špiro (1970): Polaženik i koledari. U: *Iz stare srpske religije: Novogodišnji običaji*, Srpska književna zadruga, Beograd, str: 115-135.

MILIĆEVIĆ, M. Đ. (1894): Život Srba seljaka. U *Srpski etnografski zbornik* I, Život i običaji narodni, knj. 1, Beograd.

MOSZYNSKI, Kazimierz (1934): Znacenie etnografji Kaukazu dla badan etnologicznych na Balkanach. U: *Lud Slovianski*, tom III, Krakow, dzial B, str. 97-107.

PETROVIĆ, Petar Ž. (1948): Život i običaji narodni u Gruži. *Srpski etnografski zbornik* 58, Život i običaji narodni, knj. 26, Beograd, str. 228-230.

RAJKOVIĆ, Zorica (1973): Narodni običaji okolice Donje Stubice. *Narodna umjetnost* 10, Zagreb, str. 153-216.

RAYMOND DELOY, Jameson (1949): *First foot*, u: *The Dictionary of Folklore, Mithology, and Legend*. Funk & Wagnalls Company, New York.

RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1992): *Knjiga o Božiću – etnološki prikaz Božića i božićnih običaja u hrvatskoj narodnoj kulturi*. "August Cesarec" - Mosta - Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb.

SCHNEEWEIS, Edmund (1925): *Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten, (der Polaženik – – Glucksbringer)*. Verein für Volkskunde, Wien.

WOLFRAM, Richard (1962): Weihnachtsgast und "Heiliges Mahl". *Zeitschrift für Volkskunde* 58, Wien, str. 1-31.

WRIGHT, A. R. (1938, 1940): *British Calendar Customs, England*. Vol. II, vol. III, London.

POLAZNIK, POLAŽENIK: THE FIRST CHRISTMAS GUEST CONGRATULATOR

Summary

The custom of the reception of *polaznik*, a person paying the first visit to a household, belongs to the body of customs connected with Christmas Eve, Christmas and New Year's Eve, the majority of which has been structured as a recognizable whole encompassing about forty days of that period. However, certain elements located outside of the very "core" have been intertwining, mixing and complementing each other. *Polaznik* (and other derivatives of the term) abounds in examples of the ritual practice, which offer great opportunities for an analytical approach. *Polaznik* is most often a younger man, rarely a woman, characterized by pleasant physical and other features and qualities; in some places *polaznik* is also an animal (ox, sheep, cock). As a rule, this person is considered to be a messenger of happiness, abundance and progress for the visited family. The custom has been practiced by the majority of the Slavic peoples, although it has been irregularly regionally distributed, then among the Hungarians, certain Caucasian peoples and in China. It has been registered in certain variants in northern and eastern Tyrol, in Great Britain, earlier to a great extent, and even nowadays with some transformations. In analytical sense, the magic component of the ritual is certainly of great interest (the procedure with the yule-log and the hearth, various fruits and so on), as well as the interfusion of various cultural elements from the contents of the agrarian and cattle-raising calendar. The presence of manistic notions connected with the ancestor worship has been noted, as well as its zoomorphic and anthropomorphic origins, and certainly its characteristic of a rite of passage.

Keywords: *polaznik*; Christmas; customs